
«ԷԹՆԻԿ ԶՈՐԱԿՈՉ» ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1941-1942 թթ.)

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ Ռ. Հ.

Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա բնակչության հանդեպ XIX դ. վերջին քառորդից սկսված և մինչև 1920-ական թվականների սկիզբը շարունակված ցեղասպանությունների, կոտորածների հետևանքով մեծապես փոխվեց այդ երկրի էթնիկ-կրոնական պատկերը: Քեմալական շարժման շնորհիվ ձևավորված Թուրքիայի Հանրապետությունը ևս որդեգրեց և շարունակեց իր ոչ մուսուլման քաղաքացիների հանդեպ անհանդուրժողական և խտրական քաղաքականությունը: Հանրապետական Թուրքիայի պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում արձանագրվել են պետականորեն և տարատեսակ «օրենքներով» սահմանված կրոնական, էթնիկ պատկանելության հիման վրա հալածանքներ, խտրականություններ, որոնք հանգեցրել են ազգային փոքրամասնությունների համար մի շարք բացասական հետևանքների՝ արտագաղթ, տնտեսական կյանքից բռնի հեռացում, հոգեկան, բարոյական խեղումներ, և ի վերջո՝ ֆիզիկական ոչնչացում:

Թուրքական պատմագրությունը նման թեմաների կամ չի անդրադարձել, կամ հետևելով ձևավորված ավանդույթներին՝ խեղաթուրել է իրականությունը: Թուրքիայի պետական տարբեր կառույցների՝ Ազգային մեծ ժողովի, որոշակի նախարարությունների արխիվներն անհասանելի են ուսումնասիրողների համար: Սակայն վերջին շրջանում թուրքական իրականության մեջ տեղի ունեցող որոշ զարգացումների համատեքստում փոքր թվով պատմաբան-ուսումնասիրողներ, որոնք չեն պատկանում «պաշտոնական պատմաբանների» թվին, սկսել են հետաքրքրվել հանրապետական Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառված հալածանքի քաղաքականությամբ: Սրան զուգահեռ հրատարակվում են այդ հալածանքների ականատես-վերապրողների հուշերը, որոնք ևս կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն:

Թուրքիայի Հանրապետությունում XX դարում ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառված հալածանքի քաղաքականության դրսևորումներից առավել քիչ է ուսումնասիրված 1941 թ. ոչ մուսուլման քաղաքացիների շրջանում անցկացված՝ այսպես կոչված 20 դասակարգի զինակոչը: Ինչ էր սա ենթադրում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի թեժ ժամանակաշրջանում թուրքական իշխանությունները երկրի ոչ մուսուլման քաղաքացիների՝ հայերի, հույների, հրեաների շրջանում հապճեպ հայտարարում են զորակոչ՝ ըստ 20 դասակարգի, իսկ այդ դասակարգումն էլ հիմնականում ընթացել է տարիքային սկզբունքի հիման վրա: Աղբյուրները փաստում են, որ զորակոչվել է ազգային փոքրամասնությունների

ներկայացուցիչ չափահաս տղամարդկանց մեծամասնությունը: Ըստ որոշ տվյալների, գորակոչվել են 18-48¹, 26-45², 18-60³ տարիքային խմբերին պատկանող տղամարդիկ, ավելին՝ նաև զինծառայություն անցած տղամարդիկ և պահեստազորայինները⁴: Զորակոչվածների մեջ նույնիսկ եղել են ծառայությունից նոր վերադարձածներ⁵: Կարևոր է նկատել նաև, որ զինծառայության են կանչվել առանց խտրականության բոլոր տղամարդիկ, անգամ հիվանդներն ու հաշմանդամները⁶: 20 դասակարգի գորակոչի ենթարկված և ծանր պայմաններում իր ծառայությունը անցկացրած հայազգի Սարգիս Չերքեզյանը վերոնշյալի մասին հետաքրքիր տվյալներ է փոխանցում: Նա պատմում է իրենց ճամբարում «ծառայող» հայազգի մի հոգեկան հիվանդի մասին. «Յեդիքուլեի հայկական հիվանդանոցում հոգեկան հիվանդներ կային, թեթև խանգարում ունեցողներ... Սրանցից մեկին ուղարկել էին նպարավաճառի մոտ, ճանապարհին ոստիկանությունը ձերբակալել էր, վերցրել, բերել էին ծառայության: Մարդն իրականում գիժ էր... Մի օր ասաց. «Այ մարդ, հոգեբուժարանում այստեղից ավելի լավ էր»: Մարդն իրավացի էր: Նրան բերել էին միայն հայ լինելու համար»⁷: Նմանատիպ փաստեր է ներկայացնում նաև հայազգի գրող-լրագրող Երվանդ Գոբեյանը: Նա նույնպես այդ տարիներին եղել է պարտադիր զինծառայության մեջ: Ըստ նրա, 20 դասակարգի գորակոչի ժամանակ բացարձակ ուշադրություն չի դարձվել մարդկանց առողջական վիճակին. օրինակ՝ հույն Թեոհարին կույր է եղել, Արսլան Յորգոն՝ մտավոր հետամնաց և այլն⁸:

Կարևոր է շեշտել, որ ոչ մուսուլմանների գորակոչի որոշումն ընդունվել է հույժ գաղտնիության պայմաններում, և մինչև վերջերս հստակ չէր անգամ ամսաթիվը, սակայն ուսումնասիրող Սայիթ Չեթինօղլուի ուշագրավ և արժեքավոր աշխատության մեջ (2009 թ.) ներկայացվում են գաղտնի որոշման հետ կապված մանրամասներ և լույս սփռում հարցի այդ կողմի վրա: Այսպես, Թուրքիայի կառավարությունը 1941 թ. ապրիլի 22-ի նիստում որոշում է ընդունում բանակ գորակոչել ազգային փոքրամասնությունների համայնքների չափահաս տղամարդկանց՝ ընդհանուր առմամբ շուրջ 12000 մարդու⁹: Նույն օրը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նիստում քննարկվել և ընդունվել է պաշտպանության նախարարության առաջարկը՝ 1896-1913 թթ. ծնված ոչ մուսուլման տղամարդկանց գորակոչել, սակայն հանձնել

¹ Միմնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, էջ 504:

² Koçoğlu Y. Hattırlıyorum Türkiye'de gayrimuslim hayatları, İstanbul, 2003, s. 40.

³ Аванесов С. Положение национальных меньшинств в Турции, Е., 1963, с. 162.

⁴ Bali R. "Yirmi Kura İhtiyatlar" olayı, Tarih ve toplum, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 4.

⁵ Koçoğlu Y., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁶ Bali R., նշվ. աշխ., էջ 4:

⁷ Çerkezian S. Dünya Hepimize Yeter, İstanbul, 2003, s. 121.

⁸ Bali R., նշվ. աշխ., էջ 9:

⁹ Çetinoğlu S. Ekonomik ve Kültürel Jenosit: Varlık Vergisi 1942-1944, İstanbul, 2009, s. 57.

հասարակական աշխատանքների նախարարության ենթակայությանը¹⁰: Ուշագրավ է, որ Թուրքիայի կառավարությունը գորակոչի անցկացման անհրաժեշտությունը «հիմնավորել» է այն անհեթեթ փաստարկով, թե իբր ֆաշիստական Գերմանիան նպատակ ունի հարձակվել Թուրքիայի վրա¹¹:

20 դասակարգի գորակոչի գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ օրենքի համաձայն՝ այն կիրառվում էր բացառապես ոչ մուսուլման քաղաքացիների նկատմամբ¹²: Թուրքական որոշ աղբյուրներ փաստում են, որ հատուկ ջանքեր են գործադրվել, որ այդ որոշման մասին տեղեկացվեն միայն համապատասխան աստիճանները¹³, և տեղեկության արտահոսք չլինի: Ձորակոչի մասին նախօրոք չի հայտարարվել, և այն կատարվել է հապճեպ՝ ընդամենը մի քանի ժամվա ընթացքում: Ոստիկանները փողոցներում, աշխատավայրերում, տներում ստուգել են անձնագրերը, և երբ հաստատվել է, որ տվյալ անձը պատկանում է ազգային փոքրամասնությունների համայնքներից որևէ մեկին, անմիջապես տարել են՝ անգամ թույլ չտալով տեղյակ պահել իրենց հարազատներին¹⁴: Այն տղամարդկանց նկատմամբ, որոնց ոստիկանները չեն կարողացել հայտնաբերել, հայտարարվել է հետախուզում:

Վերևում նշվեց, որ գորակոչվածները պատկանում էին տարբեր տարիքային խմբերի, և ականատեսներ-վերապրողները վկայում են, որ ոստիկանները շատ ուշադրություն չեն դարձրել մարդու տարիքին, քանի որ նրանց հրամայված է եղել հավաքատեղի բերել ոչ մուսուլման յուրաքանչյուր տղամարդու: Օրինակ՝ գործարար Վիտալի Հաքքոն, որը երրորդ անգամ է ծառայության գնացել, իր հուշերում պատմում է. «Մեզ «բարձել» էին ապրանքատար վագոններում: Մեր բոլոր կարիքները այս վագոնում էինք հոգում: Մեր մեջ ճերմակ մազերով վաթսուն տարեկան հույներ, հայեր, հրեաներ կային: Սրանք գորակոչվել էին լոկ ոչ մուսուլման լինելու պատճառով: Այս մարդիկ ողբում էին իրենց ճակատագիրը»¹⁵:

Ձորակոչի հապճեպ անցկացմանը զուգահեռ՝ կար մեկ այլ հանգամանք ևս, որն անհանգստացնում էր ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին. ծառայությունից ազատելու համար առաջարկված կաշառքն անգամ կտրականապես մերժել էին թուրքական համապատասխան կառույցները¹⁶: Հարկ է շեշտել, որ գորակոչված ոչ մուսուլմանները ենթարկվում էին ոչ թե Թուրքիայի պաշտպանության նախարարությանը, այլ հասարակական աշխատանքների նախարարությանը և աշխատում էին տարատեսակ շինարարություններում: Ձորակոչվածները, ըստ

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ **Bali R.** Devletin Yahudileri ve “Öteki” Yahudi, İstanbul, 2004, s. 301.

¹² **Bali R.** “Yirmi Kura İhtiyatlar” olayı, cilt 30, sayı 175, s. 4.

¹³ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 10:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 9:

էության, զինվոր չէին, այլ ինչպես ցույց տվեցին զարգացումները, պետության կողմից պատանդ վերցված անվտանգության քաղաքացիներ: Նրանք չեն անցել զինվորական պատրաստվածության դասընթաց-պարապմունքներ, նրանց չի տրվել զենք և անգամ զինվորական համազգեստ. ոչ մուսուլման «զինվորները» կրել են 1939 թ. դեկտեմբերի 28-ին Երզնկայում տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո որպես օգնություն Հունաստան ուղարկված աղբահավաքի սրճագույն հագուստները¹⁷: Երվանդ Գոբեյյանի տվյալների համաձայն՝ զինվորական երկարաճիտ կոշիկների փոխարեն նրանց տվել էին տրեխներ¹⁸, իսկ Սարգիս Չերքեզյանը նշում է, որ իրենք ստիպված հագել էին «թաքունյա» կոշիկված փայտե սանդալներ¹⁹: Նկատենք նաև, որ այդ յուրահատուկ համազգեստների շնորհիվ հասարակությունը ևս տարբերակել է գորակոչված ոչ մուսուլմաններին և նրանց կոչել «գյավուր զինվորներ»²⁰:

Ուշաբժան է հատկապես այն հանգամանքը, որ երեք ոչ մուսուլման փոքրամասնություններին թուրքական պետությունը նույն վերաբերմունքը ցույց չէր տալիս, և դա վկայված է տարբեր աղբյուրներում: Այսպես, նշվում է, որ եթե հույները և հրեաները իրենց «ծառայությունը» անցկացնում էին բանակի ծառայողական գումարտակներում, օդանավակայանների շինարարություններում՝ որպես բանվոր, ապա հայերն ընդգրկված էին գերազանցապես հասարակական աշխատանքների գումարտակում²¹: Ուսումնասիրող Ռեֆաթ Բալին հայերի նկատմամբ այս ընդգծված անվտանգությունը պայմանավորում է «20-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցած դեպքերով»²²: Ս. Չերքեզյանը հետագայում իր հուշերում «զինծառայության» մասին գրում է. «Անունը «զինծառայություն» էր, սակայն ծառայության հետ բացարձակ կապ չունեի, մեզ հավաքում էին աշխատանքային ճամբարներում և աշխատեցնում: Ոչ մուսուլմաններին զենք, նորմալ զինվորական համազգեստ չէին տալիս: Առավոտից երեկո աշխատեցնում էին, անտեսվում էր և՛ ձմռան ցուրտն ու ձյունը, և՛ ամռան տապն ու արևը»²³:

Ձորակոչված ոչ մուսուլմաններին հիմնականում ուղարկել են Թուրքիայի արևելյան շրջանները. «զինվորներին» ցրում էին Աֆիոն Քարահիսարում, Մեֆաստիայում և Յոզղաթում տեղակայված հավաքատեղիներից²⁴: Բանվորական ճամբարներում, ուր տարել են «զինվորներին», պայմանները եղել են ծայրահեղ վատ, որի հետևանքով տարածվել են հիվանդություններ՝ պատճառ դառնալով հաշմանդամության և մահվան: Սարգիս Չերքեզյանը փոխանցում է, որ 12-13 հոգով ապրել են մի վրանում, որտեղ չեն եղել անկողնային պարագաներ և քնել են հողե հատակին²⁵: Իսկ հրեա «զինվոր» Յաշար Փաքերը այսպես է նկարագրում ճամբարային պայմանները. «Ես Դենիզլիի Չիվրիլ

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 5, տե՛ս նաև՝ Koçoğlu Y., նշվ. աշխ., էջ 40:

¹⁸ Bali R. "Yirmi Kura İhtiyatlar" olayı, cilt 30, sayı 175, s. 5.

¹⁹ Çerkezian S., նշվ. աշխ., էջ 114:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 113:

²¹ Bali R., նշվ. աշխ., էջ 6, տե՛ս նաև՝ Koçoğlu Y., նշվ. աշխ., էջ 40:

²² Bali R. նշվ. աշխ., էջ 6:

²³ Çerkezian S., նշվ. աշխ., էջ 113-114:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 113:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 114:

գավառակում էի: Նախ և առաջ բոլոր ոչ մուսուլմաններին ուղարկել էին Աֆիոն, այնտեղ մի հանձնաժողով մեզ ցրեց: Երբ հասանք Չիվրի, մեզնից սարսափելի հոտ էր գալիս: Այնտեղ խմում էինք մի ցեխոտ ջրափոսի ջուրը: Դրանով նաև ճաշ էինք պատրաստում: Եվ սկսվեց տիֆի համաճարակ: Հինգ հարյուր հոգի էինք, որոնցից միայն քսան հոգին չէին վարակվել, այդ թվում և ես: Վրանում տասնչորս հոգի էինք, որոնցից տասներկուսը հիվանդ էին»²⁶: Չնայած պաշտոնական թվեր չկան այդ «զինծառայության» ընթացքում արձանագրված մահվան դեպքերի մասին, սակայն, ականատես-վերապրողների և որոշ աղբյուրների համաձայն, դրանք բավական շատ են եղել²⁷: Սարգիս Չերքեզյանը պատմում է. «Այդ ընթացքում շատ մարդ մահացավ. ո՞ր մեկն ասեմ, Եփրատում խեղդվածների՞ն ասեմ, հիվանդություններից, թոքախտից մահացածների՞ն ասեմ...»²⁸: Ակադեմիկոս Հրաչիկ Միմոնյանը, անդրադառնալով այդ թեմային, փաստում է. «Պայմաններն այնքան ծանր էին, որ նրանցից շատերը մեռան հոգնածությունից ու հյուծախտից կամ խեղանդամ եղան»²⁹:

Ավելորդ չէ անդրադառնալ նաև ճնշիչ հալածանքի մթնոլորտին, որը տիրել է ճամբարներում, որտեղ իրենց տառապանքն են կրել տարբեր խավերի և կրթվածության աստիճանի «զինվորները»: Խիստ բնութագրական է Ս. Չերքեզյանի փոխանցած հետևյալ փաստը. «Շատ հաճախ առանց որևէ նպատակի փորել էին տալիս մի տեղ և դուրս եկած հողը, խիճր մեկ ուրիշ փոսի մեջ լցնել տալիս: Թուրքերը մեր գլխին որպես վերակացու ավելի շատ մալաթիացի քրդերին էին կարգում: Այդ քսան դասակարգի հավաքվածների մեջ կային քիմիկոսներ, դեղագործներ, մտավորական, կրթված մարդիկ... Սակայն նրանց չէին աշխատեցնում ըստ իրենց կրթական կամ մասնագիտական հնարավորությունների: Օրինակ՝ Արմենակ Քալայջըյան անունով մի բարձրակարգ ինժեներ կար: Քալայջըյանը իմ Ազնիվ մորաքրոջ ծանոթն էր: Առաջին անգամ երբ եկանք Ստամբուլ՝ 1928-ին, և մնում էինք մորաքրոջս մոտ, Արմենակ Քալայջըյանը գալիս-գնում էր նրանց տուն: Այն ժամանակ Ռոբերտ քոլեջի ուսանող էր: Ծառայության ժամանակ այս մարդու հետ նույն գորամասում էինք: Բարձրակարգ ինժեներ Արմենակ Քալայջըյանին էլ մեզ հետ աշխատեցնում էին հող փորելու գործում. ձեռքին տվել էին սայլակ, հողը լցնում էինք, վերցնում տանում էր մի քիչ այն կողմ՝ թափում էր ու հետ գալիս... Մալաթիացի քուրդ հսկիչները Քալայջըյանի ամեն գնալ-գալուց հայհոյելով մահակներով հարվածում էին մեջքին: Սա արդեն սովորական երևույթ էր, որ կրկնվում էր ամեն օր մինչև երեկո»³⁰:

Ձորակոչի ընթացքում արձանագրված խիստ ուշագրավ մի երևույթի մասին արժեքավոր տեղեկությունների ենք հանդիպում նույն Ս. Չերքեզյանի հուշերում: Ըստ

²⁶ Bali R., նշվ. աշխ., էջ 9:

²⁷ Koçoğlu Y., նշվ. աշխ., էջ 40:

²⁸ Çerkezian S., նշվ. աշխ., էջ 120:

²⁹ Միմոնյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 504:

³⁰ Çerkezian S., նշվ. աշխ., էջ 115:

նրա՝ ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների հետ «զինծառայության» են տարել նաև բռնի կրոնափոխ հայերին³¹։ «Այդ տարիներին ինչքան կրոնափոխ կար, նրանց էլ Իսմէթ փաշան բերեց մեզ հետ։ Մեր վրաններ բերել էին մեծ մասամբ Մալաթիայի շրջակայքի կրոնափոխ հայերին։ Խեղճերը Կարապետ օղլու Ահմեթ, Գրիգոր օղլու Հասան և նմանատիպ անուններ ունեին։ Քանի որ մուսուլման էին դարձել, ուստի ոչ մի կերպ չէին կարողանում հասկանալ, թե ինչու էին իրենց այստեղ բերել։ Այդ մարդիկ շարունակ ասում էին. «Այ մարդ, համ մուսուլման ենք, համ էլ մեզ բերեցին այս գյավուրների մեջ»։ Մեզ մոտ ուզում էին ձևացնել, թե մուսուլման են։ Իսկ ոչ մուսուլման գորակոչվածները, որոնք մեծ մասամբ Ստամբուլից էին, այլևս չդիմանալով կրոնափոխ հայերի մուսուլման երևալու համար արած դերասանություններին՝ նրանց նախատում էին. «Եթե մուսուլման էիր, ապա ի՞նչ գործ ունես այստեղ»։ Ի վերջո, այդ մարդիկ ընդունեցին, որ հայ են»³²։ Այս հետաքրքիր փաստը ևս մեկ անգամ ապացուցում է, որ 20 դասակարգի գորակոչն ունեցել է հստակ էթնիկ երանգ, և նույնիսկ բռնի իսլամացված հայերը թուրքական իշխանությունների համար եղել են վտանգի աղբյուր ու անվստահելի տարր։ Մա նաև ցույց է տալիս, որ պետական կառույցները հայերի իսլամացման գործընթացի հենց սկզբից նրանց պահում են ուշադրության կենտրոնում և, ի վերջո, նրանց իրականում չեն համարում մուսուլման։

Խոսելով 20 դասակարգի զինակոչի պատճառների և նպատակների մասին՝ պետք է նշել, որ աղբյուրներում եղած որոշակի փաստերը, ինչպես նաև ականատես-վերապրողների պատմածները հաստատում են այն վարկածը, որ, խոշոր առումով, այն էթնիկ գտում էր՝ դրան ածանցյալ այլ խնդիրներով։ Նախ պատճառների մասին. որոշ հեղինակների մոտ կարելի է հանդիպել այն մտքին, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ կախված ռազմական գործողությունների ընթացքից, Թուրքիան պետք է պատերազմ սկսեր Խորհրդային Միության դեմ՝ այդ հարցում հետապնդելով հստակ պանթուրքիստական նպատակներ։ Հր. Միմոնյանը Թուրքիայում տեղի ունեցած նախապատրաստական աշխատանքների մասին նշում է. «Երկրի խորքերից սկսվեց զորքերի տեղաշարժ դեպի Անդրկովկասի սահմանները, կատարվեց պահեստայինների զորահավաք, նոր զորամասերի ձևավորում, բանակի թվաքանակը հասցվեց պատերազմական պայմանների»³³։ Խորհրդային Միության դեմ ֆաշիստական զորքերի հարձակման լուրը մեծ ոգևորություն է առաջացրել թուրքական քաղաքական վերնախավում։ Հետագայում այդ մասին իր հուշերում անդրադարձել է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի այն ժամանակվա պատգամավոր Ֆայիք Ահմեթ Բարուջուն. «Բոլորը շնորհավորում էին միմյանց։ Պատգամավորները ասում էին իրար. «Ձեր տոնը թող շնորհավոր լինի»»³⁴։

³¹ Խոսքը հիմնականում Հայոց ցեղասպանության ժամանակ ստիպված իսլամ ընդունած հայերի մասին է։

³² Cerkezian S., նշվ. աշխ., էջ 123։

³³ Միմոնյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 502։

³⁴ Barutcu F. A., *Siyasi Hatıralar*, İstanbul, 2001, c. I, s. 494, նույնը տե՛ս նաև Hür A. *Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı* (Agos, 30.V.2008).

Անդրադառնալով նպատակներին՝ հարկ է նկատել, որ առավելապես տարածված է եղել այն տեսակետը, ըստ որի թուրքական իշխանությունները, պատրաստվելով հնարավոր պատերազմի, նախօրոք հավաքել և չեզոքացրել են «5-րդ շարասյուն» համարվող ազգային փոքրամասնություններին: Ավելին՝ ականատես-վերապրողների վկայությունները, ինչպես նաև որոշակի փաստեր, թույլ են տալիս ասել, որ թուրքական իշխանությունները նպատակ են ունեցել անհրաժեշտության պարագայում ֆիզիկապես ոչնչացնելու ոչ մուսուլման «զինվորներին»: Ականատեսները փոխանցում են, որ «զինծառայության» ժամանակ թուրք սպաները և վերակացուները հաճախ են բացահայտ կամ թաքուն ակնարկել նրանց կոտորելու մասին, հայտարարելով՝ «Ստամբուլը մոռացեք»³⁵, «Այս փոսերը ձեր գերեզմաններն են դառնալու»³⁶: Ստամբուլի կայարանում նրանց «ճանապարհելիս» պետական պաշտոնյաներն ասել են. «Հերիք է ինչքան ապրեցիք»³⁷: Ս. Չերքեզյանն այս ամենում կարևոր է համարում նաև Թուրքիայի երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինենյուի բացահայտ հակահայկական դիրքորոշումը և նշում. «Նա (Իսմեթ Ինենյուն– Մ. Ռ.) շարունակում էր այն քայլերը, որոնք ժամանակին արել էր երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, պակասում էր միայն կոտորածը, այն էլ չհամարձակվեց անել, քանի որ հարմար առիթ չեղավ»³⁸: Ինչպես շատերը, այնպես էլ Չերքեզյանը այս հարցում վճռորոշ է համարում Ստալինգրադի ճակատամարտի էլքը. եթե գերմանական բանակը հաղթեր ճակատամարտում, ապա թուրքական իշխանությունները կիրականացնեին ոչ մուսուլման բնակչության կոտորած: Բացի այդ դեպքերի ականատես-վերապրողների վկայությունները՝ թից, կա թուրքական իշխանությունների իրական նպատակը բացահայտող շատ կարևոր մեկ այլ հայտարարություն ևս, որն արել է 1955 թ. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում վարչապետ Ադնան Մենդերեքը: 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7-ին թուրքական իշխանությունները կազմակերպել են Ստամբուլի, Բզմիրի հույն և հայ բնակչության կոտորած ու թալան: Դեպքերից հետո թուրքական խորհրդարանում իշխող Դեմոկրատական և արդեն ընդդիմադիր Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցությունների միջև սկսվում է փոխադարձ մեղադրանքների շղթա, և ի պատասխան ԺՀԿ նախագահ Իսմեթ Ինենյուի քննադատական ելույթների՝ վարչապետը խորհրդարանի ամբիոնից հայտարարում է. «Առաջին հերթին, դեմոկրատների համար շատ հեշտ է հիշեցնել Ստամբուլի դժբախտ ոչ մուսուլման տարրերին այն մասին, թե ո՞վ է պարոն Իսմեթ Ինենյուն, ի՞նչ է ներկայացնում իրենից ԺՀԿ-ի ղեկավարությունը, հիշելով դրա համար «Ունեցվածքի հարկի» սարսափելի էջերը, քրիստոնյաների հավաքը՝ զինակոչի անվան տակ պատերազմի տարիներին նրանց սպանդանոց ուղարկելու համար: Եթե այդ օրերին նացիստական Գերմանիան

³⁵ Koçoğlu Y., նշվ. աշխ., էջ 40:

³⁶ Bali R., նշվ. աշխ., էջ 15:

³⁷ Çerkezian S., նշվ. աշխ., էջ 126:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 125:

չպարտվեր Ստալինգրադում, ապա անհապաղ գործի մեջ կդրվեր Իսմեթ Ինենյուի ծրագիրը, որի համաձայն պետք է ոչնչացվեին հայ, հույն, հրեա 18-60 տարեկան տղամարդիկ այնպես, ինչպես ոչնչացվել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ զինծառայողները բանվորական գումարտակներում՝ իրենց ձեռքերով փորելով իրենց գերեզմանները (ընդգծումը մերն է–Ռ.Մ.): Թուրքիայի և հատկապես Ստամբուլի բնակչությանը լավ հայտնի է Իսմեթ Ինենյուի և իր Ժողովրդական կուսակցության կատաղի աստելությունը քրիստոնյաների և ոչ թուրքերի նկատմամբ»³⁹:

Ավելորդ չէ հավելել նաև, որ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում տարածված է եղել այն միտքը, որ ոչ մուսուլման «զինվորներին» ոչնչացնելու որոշմանը իբրև թե դեմ է եղել Թուրքիայի գլխավոր շտաբի այն ժամանակվա պետ մարշալ Ֆեզի Չաքմաքը⁴⁰, և այդ պատճառով նրա հանդեպ շատ ոչ մուսուլմաններ երախտագիտորեն են տրամադրված⁴¹:

Ոչ մուսուլման տղամարդկանց ֆիզիկական ոչնչացումից բացի, ենթադրվում է, որ թուրքական իշխանություններն ունեցել են նաև տնտեսական կյանքից նրանց մեկուսացնելու և հեռացնելու նպատակ: Վերլուծաբան Ռըդվան Աքարը մեջբերում է այս վարկածը հաստատող տարբեր աղբյուրներ և հավելում, որ ոչ մուսուլմանների լուրջ դիրքերը առևտրի ոլորտում մտահոգում էին թուրքական իշխանություններին: Տնտեսական կյանքից ազգային փոքրամասնություններին այս կերպ հեռացնելու միտքը բավական իրատեսական է թվում նաև այն առումով, որ 20 դասակարգի գորակոչի ավարտից (1942 թ. հուլիսի 27⁴²) կարճ ժամանակ անց՝ 1942 թ. նոյեմբերի 11-ին, Թուրքիայի Ազգային ժողովն ընդունեց «Ունեցվածքի հարկի» մասին օրենքը, որը համարվում է ոչ մուսուլմանների տնտեսական ցեղասպանություն⁴³:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ հանրապետական Թուրքիայում XX դ. կեսերին քաղաքացիների նկատմամբ դրսևորվել է ծայրահեղ խտրական վերաբերմունք, և անգամ գորակոչն ունեցել է էթնիկ բնույթ: Թուրքական պետական մեքենան իր բոլոր կառույցներով լծված է եղել միատարր, այն է՝ թուրքական պետություն ստեղծելու գաղափարի իրականացման գործին, որի ճանապարհին ազգային փոքրամասնությունների դեռևս պահպանված բեկորները դարձել են առաջնային թիրախներ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հանրապետական Թուրքիայում մինչև XX դ. կեսերը հիմնականում շարունակվել է երիտթուրքական գործելակերպը. սրա պատճառներից առաջինը պետական շարունակական քաղաքականության բնույթն

³⁹ Аванесов С., նշվ. աշխ., էջ 161-162:

⁴⁰ Koçoğlu Y., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁴¹ Bali R., նշվ. աշխ., էջ 15:

⁴² Նույն տեղում, էջ 16:

⁴³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Մելքոնյան Ռ., «Ունեցվածքի հարկը» կամ տնտեսության «թուրքացման» քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում (Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Ե., 2008, հ. 5, էջ 127-143):

ու էությունն էր, սակայն չպետք է անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակվա թուրքական քաղաքական վերնախավի մեծագույն մասը երիտթուրքական կուսակցության նախկին անդամներ ու ակտիվ գործիչներ էին: Եթե այսօր Օսմանյան կայսրության հատկապես XIX-XX դդ. քաղաքականության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս վստահաբար կիրառել «ցեղասպան պետություն» հիմնավորված եզրը⁴⁴, ապա ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ Թուրքիայի Հանրապետության XX դ. հատկապես 30-60-ական թթ. քաղաքականության ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս կիրառել «այլամերժ պետություն» եզրը: 20 դասակարգի գորակոչը, ինչպես նաև նմանատիպ այլ փաստեր ապացուցում են թուրքական այլամերժ քաղաքականության շարունակական բնույթը:

**“ЭТНИЧЕСКИЙ ВОИНСКИЙ ПРИЗЫВ”
В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1941-1942 гг.)**

МЕЛКОНЯН Р. О.

Резюме

Сформированная в результате кемалистского движения Турецкая Республика также переняла и продолжила политику нетерпимости и дискриминации по отношению к своим гражданам немусульманам, и свидетельством тому явился призыв “двадцати классов” в 1941 г., объявленный в отношении немусульманских граждан. В разгар Второй мировой войны турецкие власти наспех призвали в армию большинство совершеннолетних муж-чин – представителей нацменьшинств. На самом деле этот призыв был целенаправленной этнической чисткой со всеми вытекающими из этого проблемами. Турецкая государственная машина и все ее структуры были вовлечены в дело претворения в жизнь идеи создания однородного, то есть турецкого государства, и представители национальных меньшинств стали первыми мишенями на этом пути.

⁴⁴ Այդ մասին տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Ե., 2009, էջ 32-33: